

Тур М.Г.

Комунікативна влада: утопія чи реальність?

// Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. – К.: Етна – 1, 2006. (268 с.) – С. 211 – 220.

Людина народжується вільною, проте скрізь вона у кайданах [4, 8].

Ж.-Ж. Русо

XVIII ст. постало переломним в історії усвідомлення людини як носія невідчужуваних прав, а народу як єдиного суверена у справі врядування. У міру того як відбувалося становлення на Заході індустріального суспільства індивід пориває традиційні зв'язки з середньовічними кастами та кланами, особистість стає самоцінністю. Разом із утвердженням свободи самовизначення народжується ідея прав людини. Саме ці ідейні зрушення були зафіксовані у Декларації Прав Людини. Проте й дотепер проблема забезпечення прав людини, публічної і приватної автономії індивіда залишається досить актуальною. Брутальне порушення політичним режимом прав людини, гостре переживання несправедливості вивело людей на майдани та вулиці під час Помаранчевої революції в Україні. Тривале протистояння демократичних сил з владою завершилося їх перемогою. Прикметною ознакою цих революційних подій було те, що вони протікали за ненасильницьким сценарієм. Попри надзвичайне загострення політичних пристрастей в комунікативному просторі протидіючих сторін гору взяли толерантність до політичних опонентів та прагнення відстояти свою точку зору засобами раціональної аргументації. Своєю прихильністю до цих визначних цінностей громадянського суспільства Україна привернула до себе увагу та симпатію всього демократичного світу.

Проте чи стали ці цінності нормою нашого життя? Чи такий перебіг подій був лише збігом історичних обставин? Спробуємо відповісти на ці запитання за допомогою звернення до концепту публічності (громадськості). У контексті дискурсивної теорії Апеля-Габермаса спочатку ми схарактеризуємо нормативний образ демократичної правової держави, в zasadничений на понятті політичної громадськості (I), щоб на цьому тлі спробувати оцінити демократичний потенціал реального політичного процесу в Україні, міру релевантності його цінностям громадянського суспільства (II).

I

Нормативний образ демократичної правової держави визначає стан прав людини у приватній та публічній сферах, що позначає приватну та публічну автономію індивідів. З Нового часу у західній теоретичній традиції виникають дві конкуруючі парадигми реалізації прав людини: соціально-державна (республіканська), яка своїми коріннями сягає політичного вчення Арістотеля та ліберальна, що йде від Лока та Канта. Спір цих парадигм по суті обертається навколо проблеми визначення фактичного статусу правосуб'єктів як адресатів правопорядку. Проте адептами цих теоретичних підходів був непомічений внутрішній зв'язок між приватною і публічною автономією і тим самим - демократичний смисл самоорганізації правової спільноти. Процедуралістська парадигма прав людини Габермаса, в zasadничена на ідеї взаємної обумовленості принципів дискурсу, демократії, моралі й права, поєднує в собі елементи двох попередніх. Захищаючи передовсім цінність передумов процедури демократичного процесу, вона висувається з претензією подолати вади зазначених парадигмальних підходів. У дусі Канта Габермас відстоює тезу, що автономними громадяни держави можуть бути лише у такій мірі, в якій усвідомлюють і відчують себе авторами законів, яким вони водночас підкоряються як їх адресати. Ця методологічна перспектива уможливорює інтерпретувати автономію громадян і легітимність права в якості взаємообумовлених феноменів.

У контексті процедуралістського розуміння політичної автономії передбачається диференціація поняття влади на владу, що народжується в процесі комунікації - комунікативну, і владу, яка застосовується адміністративно. Слід відзначити, що методологічну матрицю концепту комунікативної влади Габермас запозичує у Х. Арендт, яка здійснює смислове розведення близьких за семантикою термінів *Macht* і *Gewalt*. Причому, якщо перший з них конотується з потенціалом комунікації, спрямованої на порозуміння, що утворює консенсус акторів, то другий - із здатністю підкоряти та інструменталізувати чужу волю. Із цього термінологічного протиставлення випливає принаймні два важливих методологічних положення. По-перше, фундаментальною ознакою влади Арендт розглядає спроможність чинити в сполученні і злагоді з іншими. Проте цей потенціал спільної волі, що становить підґрунтя комунікативної влади здатний утворюватися тільки із структур цілісної інтерсуб'єктивності та недеформованої відкритості неспотвореної комунікації. У цій площині під політичною владою розуміється не здатність актора інструменталізувати чужу волю у власних інтересах, як вважав Т. Гобс, і не легітимне насильство в рамках соціальної дії, як вважав Макс Вебер, а авторизована сила, яка виявляє свій продуктивний потенціал в утворенні легітимного права і соціальних інститутів, що відстоюють політичну свободу громадян [8, 42]. Це контрастує, по-друге, з традицією розумного права (*Vernunftrecht*), де перехід від природного стану до стану суспільного тематизувався в парадигмі суспільної угоди, за якою індивіди добровільно відмовлялися від своєї свободи, що ґрунтувалася на їх фізичній силі, на користь державно впровадженого права. Отже, якщо в традиції розумного права право, що виникає з відмови від сили окремих індивідів, слугує впорядкуванню потенціалу влади, то в Арендт процес виникнення права нерозривно пов'язується з процесом утворення комунікативної влади, яка продукує його легітимність.

Очевидно, що в сучасних надкомплексних функціонально диференційованих суспільствах народ як макросуб'єкт не може діяти й виявляти свою волю по інакшому, ніж у плюральності дій, розпорошуючи її у спонтанних потоках комунікації. Відтак субстанція прав людини з необхідністю зміщується у формальні умови правової інституціоналізації дискурсивного способу формування думок і волі. Безсуб'єктний і анонімний процес розчинення народного суверенітету у суб'єктивності індивідів призводить до необхідних передумов здійснення комунікативної влади, яка продукується структурами громадянського суспільства. У такий спосіб влада народного суверенітету перевтілюється в дискурс громадськості. Важливими чинниками цього процесу постають комунікативні передумови формування думок і волі, процедура якого визначається демократичним законодавством.

Ядро дискурсивної теорії демократії становить концепт публічності, який своїми коріннями проростає в політичну філософію Канта. У праці „До вічного миру” Кант наголосив, що будь-яке державно-правове домагання потребує принципу публічності, без якого не може бути ніякої справедливості [2, 302]. У смисловою обрії поняття “резонуючої громадськості” він окреслює шляхи розв'язання головних суспільно-правових питань.

Феномен публічності подальшого метафізичного осмислення знає в фундаментальній онтології М.Гайдеггера, який публічність визначає в контексті екзистенційної присутності буття свого й інших. Чинниками конституювання публічності постають дистанція, середина, зрівняння як образи буття людей. Її наділяє Гайдеггер спроможністю правити усім тлумаченням світу і присутності. Вона править за своєрідну інстанцію виправдання, яка є у всьому правою. Але такою вона є, за Гайдеггером, не на підставі якогось особливого і первісно буттєвого відношення до “речей”, не через те, що вона володіє виразно адекватною прозорістю присутності, а на підставі, так би мовити, не входження “у сутність справ”, бо є нечутливою до будь-яких відмінностей та справжності. “Публичность замутняет все и выдает так скрытое за известное и каждому доступное”, - висновує він [6, 127].

Фундатори дискурсивної теорії поняттю публічності (громадськості) надають нормативний статус. Оскільки обґрунтування і легітимація інституційної сфери суспільства дискурсивно-теоретично тлумачиться на основі пріоритету публічності і в її площині, то

концепт громадськості править за метаінститут. Саме на рівні громадськості, а не на інституційному чи системному рівні, К.-О. Апель вбачає початки політики. Однак пріоритет теоретичної розробки концепту відкритості належить Габермасу, яку він здійснив в одній із своїх ранніх праць [1]. Поняттям *Öffentlichkeit* - „громадськість”, або „відкритість” (= публічність) він позначає публічну сферу діяльності людей, що протиставляється приватній сфері. У дискурсивно-теоретичному контексті під цим розуміється реальна комунікативна спільнота, яка залучена до політичних дискурсів. Звідси поняття політичної громадськості. Апель цілком поділяє габермасівський концепт відкритості як трансцендентально-методологічної передумови здійснення дискурсу. Сфера відкритості (публічності) постає місцем розв’язання соціальних конфліктів і проблем, джерелом легітимації усіх соціальних інституцій, отже, соціально-політичним репрезентантом вищої інстанції істини – ідеальної комунікативної спільноти. В ній здійснюється опосередкування моралі, політики і права. У такий спосіб в комунікативній площині реалізується республіканський принцип: народ джерело влади. Тому замість поняття народний суверенітет Габермас говорить про комунікативну владу, яка виходить із автономної громадськості, зберігаючи спонтанний характер. Цим уможлиблюються комунікативні передумови формування волі і громадської думки в процесі політичного дискурсу.

Громадськість онтологічно мислиться не якимось інститутом або організацією, а скоріше мережею комунікацій, змістів (сми́слів) і точок зору. Суттєвою рисою громадськості є настановлення її на обговорення проблем, а не на прийняття конкретного рішення. Сприймаючи слабкі імпульси інтересів, що виходять з периферії приватної сфери, вона так тематизує і фільтрує їх у комунікативних потоках, що вони, зрештою, конденсуються у громадській думці про шляхи розв’язання суспільно-значущих проблем.

Не випадково дискурсивну етику цілком слушно називають “етикою демократії”, оскільки принцип парламентської демократії – досягнення консенсусу в процесі дебатів – тут постає масштабом для усіх етичних норм і поширюється на весь спектр суспільних, правових і політичних проблем. Аналогічним чином політику, в zasadничену на відкритості і яка здійснюється за принципами дискурсу, ще називають деліберативною політикою.

Термін „деліберативність” (від лат. *deliberate* – обговорювати) запровадив у політичну теорію класик американського прагматизму Дж. Дьюї, Він прагматистські запропонував досліджувати не саму теоретичну модель демократії як політичне домінування більшості, а спосіб здобуття цієї більшості політичної влади, сутність якого становить деліберативний процес. Разом з Габермасом концепт деліберативної політики в сучасній політичній теорії розвивають такі автори як Й. Коген, К.-П. Ріпне та ін.[3, 286]. Ця політика становить серцевину деліберативної демократії, в якій самостійну цінність отримує процес процедури як передумови обговорення назрілих політичних проблем. Саме в цьому моменті вона зближується з дискурсивною етикою.

У площині політичної громадськості відбувається зіткнення імперативів комунікативної і адміністративної влади. У дискурсивно-теоретичній моделі влади Габермаса окреслюються два шляхи приборкання адміністративної влади: дискурсивний та правовий. З одного боку, оскільки комунікативна влада як така сама не здатна панувати, вона здійснює вплив на адміністративну систему через те, що бере під контроль засади, на підставі яких відбувається раціоналізація політичних рішень. Габермас зазначає: „Перетворена в демократичній процедурі громадська думка в комунікативну владу сама не спроможна „панувати”, а тільки шляхом спрямування застосування адміністративної влади в певних напрямках” [9, 364]. У цьому процесі важливу роль грають мас-медіа, здійснюючи вирішальний вплив на формування громадської думки шляхом навчання й критики, утвердженню цінностей громадянського суспільства та вимог соціальної справедливості.

З іншого боку, приборкання норовливого характеру адміністративної влади здійснюється правовим шляхом, завдяки переводу її в модус „панування закону”, в якому виражається політично автономна самоорганізація правової спільноти. Правові закони, що

приймаються в дискурсивному процесі, поєднують два моменти: владу інтерсуб'єктивно утвореної волі і розум легітимуючої процедури. У такий спосіб процес перетворення комунікативної влади в адміністративну, що відбувається в процесі деліберативної політики здійснюється за допомогою коду права. Право слугує медіумом трансформації комунікативної влади в образ адміністративної, де вона переймає на себе функції судові, організаційні й виконавчі.

Цілком очевидно, що в дискурсивно-теоретичному варіанті демократичного процесу Габермаса на противагу моделі системно-теоретичного аналізу Лумана, адміністративна влада позбавляється спроможності самолегітимації в межах політичної системи. Якщо в системно-теоретичній площині політика і право поставали як автопойезисно закриті системи, власна семантика яких позбавляла можливості сприйняття і артикуляції проблем загальносуспільної релевантності, то в поняттєвій перспективі дискурсивної-теорії політична система дій постає включеною в контекст життєвого світу, себто відкритою для сприйняття ціннісних імперативів соціокультурної сфери. У цьому контексті на інститути правової держави покладається завдання правового забезпечення ефективної реалізації політичної автономії публічно автономних громадян у модусі інституціоналізації комунікативної влади, яка була б спроможна знайти свій обов'язуючий вияв у законодавчій практиці держави.

II

Парадокс політичного життя сучасних складних суспільств сталих демократій полягає в тому, що будь-які спроби політичної самоорганізації народу натикаються на супротив системної специфіки ринку, з одного боку, та адміністративної влади – з іншого. Габермас вбачає в цьому симптом деперсоналізації політичного панування в сучасних багатомірних суспільствах. Через це демократичні процеси розгортаються не на шляху політичного супротиву політичному режиму, а в боротьбі за імперативи, що породжуються тонко диференційованими системами економіки й управління. Це картина сталих демократій Заходу. А в суспільствах транзитних, в тому числі й українському, справи стоять іноді з точністю до навпаки. Зокрема в Україні політичний супротив демократичних сил був спрямований проти антинародного режиму Кучми. Каталізатором революційних подій постала спроба цього режиму пролонгувати своє панування шляхом недемократичного протягування на посаду президента країни свого ставленика. Все це можна розглядати свідченням того, що перехід від династичної моделі легітимації до демократичної, який на Заході, за К. Шмітом, відбувся в період з 1815 до 1918 рр. [7, 178], в нашій країні ще не завершився

Елементи демократичної структури в українському суспільстві мають скоріше формальний характер, а суверенітет народу по суті лише декларується. Для його перетворення в комунікативну владу відсутні необхідні інституціональні та духовні передумови. Життєвий світ не просто медіатизується кодами влади і грошей, як це має місце в розвинутих країнах. Цей процес ускладнюється ще тим, що життєві форми зазнають руйнівних деформацій з боку корумпованих владних структур і тіньової економіки.

Разом з тим, є всі підстави стверджувати, що події Помаранчевої революції, а також тенденції післяреволюційних державотворчих процесів в Україні дедалі більш виявляють реальні контури структур комунікативної влади, потенціал якої реалізується, так би мовити, в “модусі облоги” адміністративної системи, піддаючи її легітимному тиску з боку громадської думки. Не можна не помічати як сформована в неформальних комунікативних потоках життєвого світу громадська думка конденсується в потенціал комунікативної влади, яка авторизує законодавця і здійснює легітимуючий тиск на керівну адміністрацію.

Сутність ліберальної демократії становить принцип прийняття думки більшості. Однак, більшість не завжди виражає істину. Їй також можна маніпулювати. Зважаючи на це, інституціональні форми раціонального формування волі тільки тоді спроможні продукувати комунікативну владу, коли, згідно демократичним канонам, рішення більшості

підтримуються „умовною” згодою меншості. Окрім того, необхідною передумовою є те, що це рішення приймається в деліберативному процесі публічного дискурсивного формування волі і через це зберігається потенційна можливість для перегляду цього рішення у світлі кращих підстав та аргументів. Відтак, для того, щоб меншість тимчасово підкорилася волі більшості, від неї не можна вимагати відречення від власних переконань. Меншість погоджується чекати, поки у вільному публічному зіткненні думок вона переконає більшість прийняти свою позицію. Окреслені умови уможливають уникнення ситуації перетворення волі більшості в „диктатуру більшості”, коли її волевияв є настільки ж далеким від демократичної моделі, як і патерналістська модель формування волі народу вождем за формулою: „Я знаю, чого воліє народ”. Отож політична комунікація має виконувати функцію медіуму формування волі її учасників, а не просто віддзеркалювати їх до-політичні настрої. Нажаль, ми маємо констатувати, що для політичної практики українського суспільства багато чого із зазначеного все ще залишається у сфері бажаного як у плані культури ставлення до позиції меншості (опозиції), так і в плані того, що позиція меншості має бути конструктивною, готовою до компромісів, а не агресивно руйнівною силою.

Дискурсивна демократія являє собою владу думок і волі народу, які потенційно містять в собі можливість влади розуму, втіленого в структури спілкування громадян. Проте інституціоналізований у суспільстві політичний дискурс здатний здобути зобов'язуючу силу лише за умов, коли право буде здатне виступати структурою опосередкування суспільних комунікацій. А це стане можливим, відповідно дискурсивній теорії, коли практика розробки і прийняття важливих законодавчих актів буде протікати не кулуарно в інтересах лобістських груп, а відкрито за демократичними процедурами, наближеними до умов „ідеальної мовної ситуації”. У цій перспективі принцип більшості голосів вже можна інтерпретувати в якості механізму, який об'єднує в собі, з одного боку, ідею процедури дискурсивного формування волі, а з іншого – припис для прийняття легітимних рішень. Відтак структури повсякденної комунікації й інститути правової держави постають втіленням комунікативної раціональності. Завдяки цьому вони здатні здійснювати реальний емансипуючий вплив на громадян: перші шляхом дискурсивного примусу орієнтуватися на такі безумовні комунікативні регулятиви, як істина, справедливість і легітимність, а другі – наданням їм політичної автономії, що є кінцевою метою політичної комунікації.

На цьому дещо ідеалізованому фоні цілком невтішне враження спричиняє вітчизняна практика розробки та прийняття політичних рішень. За зовнішнім фасадом консенсуально-дискурсивної моделі розробки і прийняття політичних і господарських рішень нерідко приховується чинник особистих симпатій чи антипатій до партнерів політичного і господарського процесу, а то і відвертий чинник вигоди. Тому основу таких рішень становить не раціональний, а скоріше містико-ірраціональний елемент. Для подолання цього тоталітарного нащадку необхідно імунізувати паростки структур громадянського суспільства, що тільки народжуються, від потворних деформацій „псевдополітичного спілкування”, яке обертається симуляцією демократичного процесу. Для позначення цього феномену в постмодерністському дискурсі застосовують термін „симулякр” (Ж.Бодрійяр).

Політичні відносини перетворюються в симулякр, коли зберігаються зовнішні ознаки демократичного характеру політичних відносин (форма їх) при одночасному вихолощенні змісту. Сприятливий ґрунт для проростання псевдополітичних відношень становить розподіл гілок влади та існування інститутів представницької демократії. Саме за цих умов визнання (легітимація) влади часто здійснюється за сценарієм псевдополітичного спілкування. Останні президентські вибори в Україні та новітня історія демократичного процесу на пострадянських теренах постачають достатньо прикладів на користь цієї тези. Інститути політичної влади, що виникають за таких умов, себто як консеквент із низки засновків-симулякрів, самі постають симулякрами. Практично це означає, що формальне обрання влади навіть більшістю виборців по суті не надає їй легітимності, якщо таке визнання (обрання) її постає лише симулякром – майстерною маніпуляцією волею електорату.

У площині концепту політичної відкритості більш виразно діагностуються деякі ризики післяреволюційного політичного процесу в Україні. Внаслідок революції до влади прийшли лідери, які здобули майже харизматичний авторитет. Через це дехто із них вважає, що мандат довіри електорату надає їм своєрідний карт-бланш. Це неминуче призводить до патогенезу демократичного процесу. Вже перші кроки новообраної влади були позначені ознаками тяжіння до адміністрування. Наявні спроби прийняття окремих важливих політичних рішень не тільки без фільтрації їх в інфраструктурі відкритості, а навіть з порушенням легальних процедур. Це є свідченням нехтування розумінням того, що суть демократії становить не якась застигла модель інституціональної сфери, а завжди безупинний процес участі народу в прийнятті важливих для нього рішень. Цьому сприяють також патерналістські очікування у суспільстві. На зміну сплеску політичної активності широких верств народу під час Помаранчевої революції, сьогодні прийшла політична пасивність. Багато громадян сповідують переконання, що до влади прийшли прогресивні сили, патріоти, які впораються із своїми передвиборними обіцянками. Не надає також оптимізму ситуація з майже дезорганізованою політичною опозицією, яка покликана здійснювати в площині громадської відкритості контроль за владою.

Насамкінець відзначимо. Комунікативна влада, у формі якої виявив свій потенціал суверенітет народу під час революційних подій, залишається для вітчизняного політичного процесу скоріше регулятивною ідеєю, ніж реальністю. Проте одне є безсумнівним. Розв'язання складних проблем розбудови української правової демократичної держави слід шукати у площині громадянського суспільства, яке постає умовою й водночас засобом приватної й публічної автономії громадян, суверенітету народу, імунізації політичного процесу від нелегітимної влади, приборкання адміністративної влади імпульсами комунікативної влади. Саме громадянське суспільство як автономна царина суспільного буття, сукупність недержавних автономних формувань, що утворюють осередки політичних комунікацій в площині відкритості, сприяє розвитку приватних інтересів громадян, уможливорює умови їх публічного обґрунтування, закладає підмурок міцного суспільно-політичного консенсусу.

Література

1. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство/ Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
2. Кант И., К вечному миру // Кант Иммануил, Сочинения в шести томах. М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 257-309.
3. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося общества. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2002. – 381 с.
4. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – „Port-Royal”, 2001. – 348 с.
5. Хайдеггер Мартин Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Биbihина. – М.: «Ad Marginem», 1997. – 452 с.
6. Шмитт К. Политическая теология: Сборник. – М.: «КАНОН-прес-Ц», 2000. – 336 с.
7. Arend H. Macht und Gewalt. – München, 1970.
8. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und Staatstheorie. –Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994.